

Liberalizem in človekove pravice

BOŠTJAN ZALAR

POVZETEK

Liberalizem pristaja na koncept družbene ureditve, ki temeljni na avtonomnem posamezniku, ki je odgovoren za svoj osebni razvoj. Predpogoj za to postavko pa je v tem, da država zagotavlja in varuje svobodo posameznika.

Temeljni argument članka je v tem, da je tako določen predpogoj pomanjkljiv in zato neustrezen, saj ne zagotavlja ravnovesja med človekovo svobodo in njegovo družbeno odgovornostjo. Poleg tega pa je takšen koncept tudi nepravičen spričo velikih razlik, ki obstajajo med ljudmi, in so posledica (ne)srečnih dogodkov oziroma naključij, na katere posamezniki nimajo vpliva.

Če želimo, da pravo o človekovih pravicah prispeva svoj delež k vzpostavljanju naravnega ekvidistančnega ravnovesja in k splošnemu oziroma uravnoteženemu civilizacijskemu napredku, moramo sprejeti integralen koncept človekovih pravic, ki bo, kolikor je to mogoče, zagovarjal vsebinsko prepletenost in nedeljivost državljanskih, političnih, socialnih, ekonomskih, kulturnih, informacijskih, ekoloških in drugih pravic.

Integralen koncept človekovih pravic pa bi seveda zahteval spremembo stališč relevantnih političnih akterjev, ki so varuhi obstoječega principa deljivosti in razmejitve statusov človekovih pravic, glede načela pravičnosti in vloge oziroma funkcije, ki (naj) jo opravlja pravo človekovih pravic.

ABSTRACT

LIBERALISM AND HUMAN RIGHTS

Liberalism stands for a concept which is grounded on autonomous individuals who are also accountable for their personal development. The basic condition for the realisation of this idea is the state guaranteeing and protecting the freedom of the individual.

The article criticizes the above mentioned basic condition as a deficient and therefore inappropriate one, since it does not create a balanced relation between freedom and social responsibility of the individual. Furthermore, this concept is even unjust, because of the tremendous differences in capabilities possessed by individuals; those differences are definitely important consequences of the (un)fortunate accidents or better chaotic events which essentially effect one's life and on which the individual has no influence at all.

If we want the human rights law to make a meaningful and relevant contribution to the search for natural equidistance and better balanced development of society as a whole, we have to adopt a more integral concept of human rights which would protect substantial interdependency and indivisibility of civil, political,

social, economic, cultural, informational, ecological and other human rights to the utmost possible extent.

However, the integral concept of human rights would demand a change of the position of the present political actors and guardians of the existing principle of the divisibility of human rights, regarding the question what is (in)just and what is the role or function of human rights in the modern society.

"Predpostavimo, da želim leteti proti vzhodu. Če ob tem veter piha s severa, bo letalo neslo proti jugovzhodu. Zaradi tega ga bom usmeril proti severovzhodu - tako bo letelo proti vzhodu in pristalo točno tam, kjer želim. Ali ni tako tudi s človekom? Če ga enostavno sprejmemo takšnega kakršen je, - potem ga naredimo še slabšega, kakršen je; če pa nanj gledamo kot na nekoga, ki naj nekaj postane - potem ga lahko v zeleni smeri vzgajamo. Tega mi ni rekel učitelj letenja, ampak so to Goethejeve besede.¹

1. Uvod

Ni dvoma, da Slovenija nove razvojne paradigme ni več zaupala modelu, ki smo mu rekli: socialistični samoupravni sistem. To je razvidno že iz pomena in mesta, ki ga zavzemajo človekove pravice v novem konstitutivnem aktu države Slovenije. Zato v tem prispevku ne nameravam nič bistvenega dodati kritikam socialističnega samoupravnega sistema, ampak želim osvetliti liberalni koncept človekovih pravic.

V nasprotju s socialističnim samoupravnim sistemom se je liberalizem po mojem mnenju pravilno opredelil za koncept družbene ureditve, ki temelji na (avtonomnem) posamezniku, ki je odgovoren za svoj osebni razvoj. Prek tega je tudi mogoč napredek celotne družbe. Pogoj za to je, da država zagotavlja in varuje svobodo posameznika.

Pri taki opredelitvi temeljnega pogoja pa je liberalni koncept po mojem mnenju že pomanjkljiv. V naslednjih poglavjih bom poskušal to pomanjkljivost, ki ima več vidikov, razčleniti in predstaviti kot izziv oziroma razvojno priložnost modernih družbenih regulacij.

2.) Kulturno-civilizacijski problem liberalnega koncepta

Avtorji liberalnega koncepta, ki je v moderni formalno-pravni obliki prišel na dan z ameriško Deklaracijo o neodvisnosti (l. 1776) in s francosko Deklaracijo o pravicah človeka in državljana (l. 1789), so izhajali iz racionalistične naravno-pravne teorije, ki nas uči, da so vsi ljudje po naravi enaki in svobodni ter nosilci določenih trajnih, prirojenih, naravnih pravic, ki obstajajo odkar obstaja človek.²

Takšen duh časa je bil odraz spleta različnih, celo kontradiktornih vplivov, in najbrž ne bom zgrešil, če za to priložnost izpostavim:

- judovsko-krščansko tradicijo, ki je človeka postavila za gospodarja vsemu živemu

¹ Frankl V., Bog podsvijesti: Psihoterapija i religija. Zagreb: Oko tri u jutro, 1981: 82.

² Pavčnik M., Perenič A. Praktikum za uvod v pravoznanstvo. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list RS, 1991: 88.

na zemlji³;

- grško filozofijo (naravno-pravni nauk stoikov; "gnothi seauton"⁴);
- rimsko pravo (varstvo zasebne lastnine in status državljanstva, ki nista bila univerzalno priznani pravici);
- filozofsko misel 18. stoletja, ki je obudila ločevanje tistega, kar naj bi bilo racionalno, od neracionalnega in ki bi ji lahko postavil, za to temo relevanten, skupni imenovalc v delih Johna Locka, saj prav njemu očitajo, da je njegov klasični liberalizem utemeljil celotni etos kapitalizma in ga tudi moralno opravičil.⁵

Če so morda ti naštetih in tudi drugi vplivi dajali človeku različna napotila, kaj naj bo njegovo vodilo v življenju (vera; vera, ljubezen in upanje; razum; ali pa kar volja do moči), je po drugi strani nesporno, da so bile rezultat te mešanice vplivov moderne pravne ureditve, ki so človeku dale posebno, ločeno mesto v kozmosu. Kajti ob tem, ko pripisujemo institucionalizaciji človekovih pravic glavno zaslugo za osvobojanje in zaščito ljudi pred avtoritarnostjo in zlorabami oblastnikov, tudi ne moremo mimo dejstva, da se je človek s takšnim konceptom ločil od ostale žive narave. Namesto da bi sebi pripisal tudi največjo odgovornost, ker ima največjo sposobnost in moč, si je dovolil le največjo svobodo.

Ni potrebno, da bi natančneje identificiral in dokazoval posledice te svobode, zato pa velja reči, da ta problem razvite države danes blažijo s pravili notranjega in mednarodnega prava. Ekološki standardi, sistemi zaščite naravne dediščine, mednarodne pogodbe o zaščiti planeta pred različnimi vrstami onesnaževanj postavljajo meje svobodni gospodarski pobudi.

Na nivoju mednarodnega prava so države sprejele veliko število konvencij, ki so pravno-formalno zaščitile že marsikatero živalsko vrsto. Poleg tega smo z mednarodnimi pravili skušali regulirati tudi posege v Antarktiko, odprto morje in morsko dno zunaj meja državne jurisdikcije in celo v Luno ter ostala nebesna telesa.

Žal pa mednarodno pravo ni učinkovito, ker nima ustreznega aparata prisile. Večkrat je bilo celo zlorabljeno za to, da se je legitimiziralo izkoriščanje naravnih bogastev le od najbolj razvitih držav sveta. Zato menim, da bi moralo biti notranje pravo ob meddržavni koordinaciji glavni instrument reševanja ekološkega problema, kljub temu da gre za globalni problem.

Na nivoju notranjega prava se lahko pohvalimo, da smo na primer pojem zdravega življenjskega okolja že vključili v pravo človekovih pravic. Ustava Republike Slovenije v določilu 1. odst. 72. člena pravi, da "...ima vsak v skladu z zakonom pravico do zdravega življenjskega okolja".⁶ Vendar ta pravica ni klasična, temeljna človekova pravica iz II. poglavja Ustave, ampak je vključena v III. poglavje, ki nosi naslov: "Gospodarska in socialna razmerja". Omenjeno pravico bi torej teorija uvrstila v tretjo ali četrto generacijo človekovih pravic, kar ni tako pomembno.⁷ Pomembno je, da se je

³ Sveto pismo stare zaveze. Maribor: Lavantinski škofijski ordinariat, 1958: 1, 24-31.

⁴ "Gnothi seauton" je napis na preročišču v Delfih in pomeni: spoznaj samega sebe. V tem smislu je zanimiva primerjava s sodobnim "prerokom" podjetništva P. F. Druckerjem, ki opozarja, da mora biti samospoznavanje ("self-knowledge") temeljno vodilo vsakemu zaposlenemu v post-kapitalistični družbi (Drucker P. F. The Post-Capitalist Executive. Harvard Business Review, 1994, maj - junij: 115-122).

⁵ Locke pravi, da človek pridobi lastninsko pravico nad vsem, kar je rezultat njegovega dela; lastninska pravica pa je sveta in nedotakljiva pravica posameznika in po svoji vrednosti nad vsakim drugim ciljem (Locke J. The Second Treatise of Government. New York: The Liberal Arts Press, 1952: 16-30).

⁶ Ustava Republike Slovenije. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1991.

⁷ V moderni teoriji je mogoče zaslediti razmejitve na več generacij človekovih pravic. Tako je npr. možna razmejitev na t.i. klasične človekove svoboščine, ki pomenijo I. generacijo; v II. generacijo sodijo ekonomske, socialne in kulturne pravice; III. generacijo pa predstavljajo kolektivne pravice, kot so npr. pravice manjšin, pravica do razvoja, pravica do samoodločbe, pravica do zaščite okolja itd. (Rouiller, C.

zakonodajalec oziroma predlagatelj odločil, da ta pravica ni večna, nezastarljiva in nima temelja v antropološkem bistvu človeka, Bogu ali kozmičnem redu, oziroma da je posameznik ali določena skupina ne more iztožiti pred sodiščem. Zato jo je uvrstil v III. poglavje Ustave, v družčino ostalih pravic, ki zaradi neiztožljivosti uživajo t.i. pozitiven status.

Odras drugačnega, kritičnega gledanja na mesto človeka v naravnem redu so tudi poskusi, da bi živalim zagotovili iztožljivo varstvo pravic pred sodišči. Začetek v tej smeri najbrž pomeni besedilo na koncu 4. odst. 72. člena Ustave RS. Lahko se vprašamo, za kakšno utemeljitvijo bo stala naravno-pravna teorija, ko (če) bo ta ideja realizirana?

Nadalje naj opozorim na pojem "intergenerational ethics", ki se pojavlja v strokovni literaturi. Gre za to, da bi moral sodobni družbeni razvoj upoštevati legitimen interes prihodnjih generacij, ki sedaj in tu nimajo svojega predstavnika, niti volje oziroma moči. Pojavljajo se predlogi, da bi angažirali ombudsmana za prihodnje generacije oziroma posebno sodišče ("court of generations").⁸

Kot poseben primer lahko navedem zahtevo, ki se je uveljavila znotraj novejših discipline strateških (nacionalnih) razvojnih študij za 21. stoletje. Te študije, ki postajajo vse bolj aktualne in nujen element politike državnih organov, morajo zadostiti naslednjemu kriteriju: izbrane nacionalne strategije ne smejo prinesiti negativnih posledic za prihodnje rodove.⁹

Zgoraj naštete stvari lahko razumemo kot voljo, da se človeka zaustavi v njegovem neodgovornem uživanju svobode in pravic, postavi pred odgovornost in s tem v bolj harmoničen odnos z ostalo živo in neživo naravo.

3.) Antropološki vidik človekove svobode in pravice do zasebne lastnine

"Prav čudno bi bilo, da bi se vsa narava, vse zvezde, pokorile večnim zakonom, majhna, pet čevljev visoka žival, pa bi, preziraje te zakone, vselej lahko ravnala tako, kakor bi se ji v njeni muhavosti zljubilo... Človek je v celem odvisno bitje, kakor je vsa narava odvisna in ne more biti izjema med ostalimi bitji."¹⁰

Tudi sam verjamem, da človek po naravi ni svobodno in suvereno bitje, ki bi ga vodil le zdrav razum. Razen tega sploh ni enostavno biti (do neke mere) svobodni, ker to hkrati pomeni tudi biti (do iste mere) odgovoren oziroma zavedati se svoje odgovornosti. Enostavno pa ni zaradi tega, ker ni vsakdo enako opremljen za življenje v svobodi oziroma odgovornosti.; obstajajo ogromne razlike med ljudmi v podedovanih in priučenih sposobnostih, poleg tega pa v življenju redno pride do velikih sprememb teh sposobnosti, ki so posledica nesrečnih dogodkov.

Na ta način se približam kritikom liberalizma (npr. Alasdair McIntyre), ki pravijo, da to, za čemer človek resnično hrepeni, ni avtonomija in samoaktualizacija, ampak varen, stabilen in urejen položaj v družbi.¹¹ Če tej tezi dodam ugotovitve antropologa Christopherja Boehma, da so ljudje pripravljene del svoje svobode zamenjati za pri-

Le pacte international relatif aux droits civils et politiques. Revue de droit suisse, 1992, II: 109). V krog relevantnih človekovih pravic kontinuirano in počasi prodirajo nove pravice, ki jih različni avtorji razvrščajo v različne generacije človekovih pravic. Zato bom v nadaljevanju spregledal to vrsto razmejevanja in se raje osredotočil na razmejitve, ki je bolj relevantna za pričujoči tekst; to je na delitve pravic, ki imajo pozitiven in negativen status

⁸ Slaughter A. R., Why We Should Care for Future Generations Now? Futures, 1994, zv. 26, 10: 1083.

⁹ Garret J. M., National 21st. Century Studies. Futures, 1990, zv. 22, 4: 339-354.

¹⁰ Voltaire, Filozofski pomenki in članki. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960: 124.

¹¹ The Economist. The Politics of Restoration 1995; 24.11. - 6.1.: 69.

merno nagrado v smislu zaščite pred nasiljem in ekonomskimi tveganji,¹² potem se še toliko bolj zaostrijo vprašanja o človekovi svobodi.

Teh dilem nisem odprl zato, ker bi si jih drznil razrešiti, ampak sem želel poudariti, da ne gre za to, ali je človek svoboden ali ne. Gre za to, da naj bo človek čim bolj politično ter ekonomsko svoboden in odgovoren. Človek je namreč tisti, ki ima sposobnost, da družbena dogajanja kljub vsemu (kaosu) naredi bolj zavestna. To pomeni, da naj bo družbeni sistem liberalen zaradi tega, da bi vsak "individuum" kot enkrat in neponovljiv, svoboden posameznik, odgovoren za svoj osebni razvoj, izkoristil in do najvišje možne mere razvil svoj talent.

Vendar svobode ne bi smeli postaviti za končni cilj, kajti v tem primeru, kot rečeno, človeka odtrgamo od sveta in zanemarimo, da je človek tudi družbeno bitje. Odgovornost (tudi v smislu povezanosti in medsebojne odvisnosti) je namreč druga komponenta antropološkega bistva človeka. Z drugimi posamezniki in bitji je človek, hote ali nehoote, vede ali nevede, povezan in z njimi vstopa v medsebojne odnose, ki ne temeljijo samo na tekmovanju, ampak tudi na sodelovanju. Zato človek ni odgovoren samo sebi, ampak tudi drugim.

Konfucij in psihoanalitik Weinger o tem pravita, da se človek sploh ne more izpopolniti v svoji avtentičnosti, če ni zvest obema - svoji osebni (samoizpopolnjevanje) in družbeni plati (človek v družbi). Jaz in Ti sta namreč vzajemna pojma; če ni nobenega Ti, potem tudi ni nobenega Jaza in tako nam ne preostane nič več.¹³ Najvišji (najnižji) "individuum" je zato tudi najvišji (najnižji) "socius"; ob tem, ko se vzajemno dopolnjujeta, morata tvoriti primerno ravnovesje.¹⁴

Ravno to drugo komponento (človek v družbi) liberalizem zaenkrat sprejema le kot nujno potrebno korekcijo principa svobode, ne pa kot temeljni in enakovredni konstitutivni element tega, čemur E. Fromm pravi družbeni značaj ("social character").¹⁵

Glede antropološkega vidika pravice do zasebne lastnine je treba reči, da je v vrednostnem smislu liberalizem vezal človekovo bistvo (znotraj katerega je svoboda le ena od dveh temeljnih komponent) na pravico do zasebne lastnine z napačnega konca.

Človekovo bistvo je namreč neodvisno od njegove posesti. Sem to, česar nimam; če kopičim lastnino okoli sebe, s tem ne bogatim tega, kar sem. O tem lepo uči šola antropologije, ki nam je dostopna v Novi zavezi. Gre za anekdoto o srečanju med Jezusom in bogatinom, ki si je srčno prizadeval priti v nebeško kraljestvo.¹⁶ Obratna zveza, ki bi morala biti civilizacijski imperativ modernih pravnih ureditev, pa je, da mi je omogočeno v zunanjem svetu objektivirati tisto, kar sem, v stvari, ki jih imam;¹⁷ in v tem smislu bi morali institucionalizirati vez med svobodo, odgovornostjo, pravico do zasebne lastnine in človekovo samoaktualizacijo.

Na ta način pridem do enega ključnih problemov liberalizma - to je pravne re-

¹² Boehm C., Egalitarian Behavior and Reverse Dominance Hierarchy. *Current Anthropology* 1993, zv. 34, 3: 245.

¹³ - Konfucij, Pogovori. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989: 25-26.

- Weinger O., Spol in značaj. Ljubljana: Analecta, 1993: 146.

¹⁴ Gre za hkratnost procesov individualizacije in socializacije, ki ni možna samo na ravni posameznika, ampak poteka tudi na ravni nacionalnih skupnosti, kjer smo priča nastajanju novih pravno-suverenih držav in njihovem medsebojnemu povezovanju v mednarodno skupnost. Za obe ravni bi morala veljati t.i. "positive sum game", kar pomeni, da se ti procesi ne smejo izroditi v samozadostnost, izgubo lastne identitete ali celo v zanikanje identitete drugega.

¹⁵ Fromm E., *To Have or To Be?* Harper&Row, 1976: 133.

¹⁶ Evangelij po Sv. Mateju. Sveto pismo novega zakona. Ljubljana: Bogoslovna akademija, 1925: 19, 16-26. Enako so o tem paradoksu lastniške eksistence učili oziroma pisali: G. Buda, K. Marx, K. Jaspers, G. Marcel, E. Fromm, A. Einstein.

¹⁷ Hegel G. F., *The Philosophy of Right*. Chicago: Benton, 1952: 44.

gulacije načinov pridobivanja zasebne lastnine na nivoju (ne)gospodarskih organizacij. (O tem bom govoril v poglavju 4.b.)

Popredmetenost in volja do moči prek kopičenja materialnega bogastva so seveda stvari, ki so globlje vsidrane v človekovi naravi. Vendar lahko liberalizmu očitam, da je ta del človekove narave samo še spodbudil. Seveda mi na tem mestu ostaja le, da obžalujem, ker človek svoje religioznosti ni usmeril in uresničil med drugim tudi v lastnem razpredmetenju. V. Frankl meni, da bi razpredmetenost znotraj lastniške družbe zaprla vrata možnosti manipuliranja z ljudmi.¹⁸

Tudi od uradne katoliške cerkve, ki jo sicer moti dejstvo, da je delo (kreatura) zagospodovalo nad človekom,¹⁹ ne pričakujem rešitve tega problema. Po mojem prepričanju ostaja obramba pred opisanim manipuliranjem še naprej stvar intimne sfere vsakega posameznika.

4.) Vidik (ne)pravičnosti liberalnega koncepta

Tako se danes v liberalni družbi, ki jo zaznamuje blagovni fetišizem in njegova posledica - prevlada ekonomije nad vsemi delnimi sistemi družbe, vse odvija po tržnih principih. Na podlagi naravnih in priučenih sposobnosti ter na (največkrat) podedovanih statusih lahko človek v liberalnem pravnem sistemu prejema (samo) tiste nagrade, ki mu jih izkaže trg, ne glede na to, ali gre za zdravnico ali lastnika nočnega lokala.

Zakaj liberalna pravna ureditev ne bi smela izhajati samo iz načela: "vsak po svojih sposobnostih in sam je kriv, kdor je odrinjen na (čez) rob družbenega dogajanja"?

Najprej zato, ker se nihče od nas ni potegoval za to, da bi prišel na ta svet. Ne moremo reči, da je (ne)pravično, če je nekdo rojen v urejeni, izobraženi, premožni, ugledni družini, nekdo drug pa v neurejenih razmerah, revščini, itd., ker produkcija konkretnega človeka (za zdaj še) ni rezultat vnaprej določene družbene regulacije. Lahko pa rečemo, da je nepravilno, če na podlagi teh bistvenih razlik, ki nastanejo med ljudmi bodisi ob rojstvu ali kasneje, postavimo model, ki privilegira ravno tiste, ki imajo ob tem že tako ali tako več sreče in zmožnosti, namesto da bi raje pozitivno diskriminirali (v zakonsko določenih primerih) tiste, ki te sreče niso imeli oziroma so povprečno zmožni. Gre za ljudi v določeni starosti, invalide, bolne, revne, brezposelne in tiste, ki jih prizadane naravna nesreča.²⁰

Liberalizem sicer pristaja na to, da se prek sistema obdavčevanja del dohodka prelije iz bogatih žepov v blagajno socialne države. Država nato to pomoč razdeli tistim, ki so po vnaprej postavljenih kriterijih do nje upravičeni. Vendar gre za pomoč, ki ima cilj zagotoviti določeno (minimalno potrebno) stopnjo socialnega miru oziroma še sprejemljiv nivo konfliktnosti v državi. Te oblike socialne pomoči lahko politiki vključijo v svoje programe in obljube za volilce. To pomeni, da se z njimi trguje na političnem prizorišču in se jih zlorablja. Liberalizem seveda ne pristane, da bi te oblike socialne pomoči postale temeljne državljanske pravice, iztožljive pred pristojnimi sodišči. Kajti na ta način bi liberalizem kršil svoje temeljno pravilo, da je vsakdo

¹⁸ Frankl V., Nečujan vapaj za smislom. Zagreb: Naprijed, 1987: 51.

¹⁹ Janez Pavel II., Okrožnica o človeškem delu. Tiskarna Kresija, 1981.

²⁰ Strah pred pravično pozitivno diskriminacijo v (zakonsko) določenih primerih se kaže na primer v določilu 2. odst. 52. člena Ustave, ki pravi, da imajo otroci z motnjami v telesnem ali duševnem razvoju ter druge hujše prizadete osebe pravico do izobraževanja in usposabljanja za dejavno življenje v družbi. To namreč sploh ni sporno in tudi ni dovolj. Ti državljani morajo biti deležni pozitivne diskriminacije pri dostopu (v marsikatero javno institucijo v Sloveniji še fizičnega dostopa nimajo) do izobraževanja, rekreacije, poklicnega usposabljanja itd. Šele ko bomo zagotovili te stvari, bomo lahko rekli, da živimo v visoko civilizirani družbi.

upravičen do vseh nagrad, ki mu jih izkaže trg. Zaradi velikih statusnih razlik, ki jih trg producira med ljudmi, takšen koncept ne stori nič več kot to, da vzdržuje družbo na mejni stopnji konfliktnosti. Zanašanje samo na "nevidno roko" Adama Smitha nas vzdržuje v tem, kar je njegov škotski kolega Thomas Hobbes imenoval "vojna vseh proti vsem".²¹

Na nivoju znanstvenih razprav je v opisano nepravičnost verjetno najbolj dregnil John Rawls, profesor na harvardski univerzi, s svojo teorijo pravičnosti.²² Vendar ga je v temeljni ideji za 50 let prehitel slovenski sociolog Andrej Gosar. Gosarjevo zavzemanje za socialno etiko, ki bi dajala smernice za blaginjo skupnosti, zaznamujejo, tako kot pri Rawlsu, zlasti:

- pravičnost kot temeljna vrednota v družbi;
- socializacija materialne in intelektualne lastnine (čim več ima kdo, tem manj je to samo njegovo, tem bolj je tudi oskrbnik, dolžen imetje uporabljati v občo korist);
- potreba po specifični, pravični dohodkovni politiki, ker v tržnem gospodarstvu ni neposredne vzročne zveze med delom in plačilom in ker je treba v okviru določenega narodnega gospodarstva vse dohodke smatrati za celoto;
- brezdelne dohodke je treba uporabiti v občo korist;
- delavci morajo imeti pravico, da sodelujejo pri razdeljevanju dobička v podjetjih.²³

Gosarja oziroma popularnega Rawlsa navajam zaradi tega, ker ju velja povezati s tistim, ki je to idejo (verjetno) prvi vgradil v teorijo o človekovih pravicah. Gre za T. H. Marshalla, ki je leta 1949 objavil esej z naslovom "Citizenship and Social Class", v katerem se je zavzel za institucionalizacijo socialnih pravic kot temeljnih, državljskih pravic.²⁴

V nadaljevanju bom pustil ob strani omenjeno temeljno nepravičnost liberalnega koncepta in se raje osredotočil na dve nedoslednosti znotraj obravnavanega koncepta.

Tako kot avtorji liberalnega koncepta iz 18. stoletja tudi, sodobni liberalni ekonomisti in sociologi vidijo osnovni vzvod družbenega napredka v zvezi med individualno svobodo in pravico do zasebne lastnine. Do tu zadeva (razen v že opisanem smislu) ni sporna.

Prva nedoslednost pa se pokaže ob tem, ko ti vplivni možje ne vidijo oziroma nečejo videti, da ekonomska svoboda posamezniku omogoča več možnosti za dejansko uresničevanje vseh drugih pravic, ki mu gredo po pravu (kulturnih, socialnih, informacijskih ...), ne pa samo državljskih in političnih pravic.²⁵

Drugo nedoslednost pa vidim v tem, da ima liberalni koncept vgrajeno pravilo, ki ni v skladu s (sicer izhodiščnim) načelom univerzalnosti človekovih pravic in zadeva vprašanje načinov pridobivanja zasebne lastnine; gre za pravico do participacije na ustvarjenem dobičku na nivoju (ne)gospodarskih organizacij.

²¹ V reviji "The Futurist" lahko preberemo, da so ZDA, Kanada in Škotska države z veliko heterogenostjo oziroma najdaljšo zgodovino individualistične kulture, imajo pa tudi največjo količino kriminala. Čeprav na tej skali pogrešam podatke za količino kriminala v Rusiji ali pa na primer v Južnoafriški republiki (Johanesburg), verjamem tezi, da je več kriminala tam, kjer ni homogene kulture in tudi tam kjer je na primer prišlo do sesutja reda vrednot, kjer individualistična kultura izrazito prevladuje nad komunitaristično in kjer so velike razlike med bogatimi in najrevnejšimi. (Stephens G. The Global Crime Wave. The Futurist 1994, maj-junij: 56-65.)

²² Rawls J., *The Theory of Justice*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1971.

²³ Gosar A., *Sodobna socialna etika*. Ljubljana: Rokus, 1993.

²⁴ King D. S., Waldron J., *Citizenship, Social Citizenship and the Defence of Welfare Provision*. British Journal of Political Science 1988, zv. 18, IV, oktober: 418.

²⁵ - Friedman M., *Odnos med ekonomsko in politično svobodo*. V Rizman R.: *Sodobni liberalizem*. Ljubljana: KRT, 1991: 147.

- Hayek F. A., *Usodna domišljavost*. Ljubljana: KRT, 1991: 38-39.

V naslednjih dveh podpoglavjih želim potrditi in osvetliti ta dva konkretna in medsebojno nerazdružna elementa, ki ju liberalizem premišljeno vzdržuje v modernih pravnih ureditvah.

4. a.) Princip (ne)deljivosti človekovih pravic na nivoju mednarodnega in notranjega prava

Šele leta 1948 je mednarodna skupnost na nadnacionalnem nivoju (OZN) sprejela Splošno deklaracijo o človekovih pravicah, ki pomeni prvi mednarodni akt - standard s področja človekovih pravic za države podpisnice. Iz preambule je razvidno, da so podpisniki deklaracije izhajali iz stališča, da imajo našete pravice svoj temelj v človekovi naravi. Hkrati s tem so človekove pravice postavili za temelj svobodi, pravičnosti, miru v svetu ter kot sredstvo za zagotovitev družbenega napredka in višjega življenjskega standarda.²⁶ Zanimivo je, da kompozicija deklaracije ne vzpostavlja nobenih razlik med statusi državljskih, političnih, socialnih, ekonomskih in kulturnih pravic. Splošna deklaracija torej izhaja iz načela nedeljivosti ("indivisibility") in medsebojne odvisnosti ("interdependency") človekovih pravic. Takšen koncept so zagovarjale številne resolucije, sprejete na nivoju OZN; npr. resolucije št. 41/117 iz leta 1986, št. 42/102 iz leta 1987, št. 43/113 iz leta 1988.²⁷

Vendar države članice OZN niso hotele podpreti in udejanjiti takšnega koncepta človekovih pravic.

Na mednarodnem nivoju se je razmejitev statusov državljskih in političnih pravic na eni strani ter ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic na drugi strani zgodila s sprejemom dveh mednarodnih paktov. Leta 1966 je Generalna skupščina ZN sprejela Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah in Mednarodni pakt o državljskih in političnih pravicah.

Na nivoju evropskega prava je ta razmejitev statusov pravic nastala s sprejemom Konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki ureja državljanske ter politične pravice in Evropske socialne listine. Evropska socialna listina vsebuje ekonomske in socialne pravice, kot so na primer: pravica do varnih in zdravih delovnih pogojev, pravica do poštenega plačila, pravica do poklicnega usposabljanja, pravica mater in otrok do socialnega in ekonomskega varstva, pravica do socialne in zdravstvene pomoči itd.

Obe evropski listini izhajata iz istih temeljev kot Splošna deklaracija o človekovih pravicah, le da se želi prek njiju doseči tudi večjo enotnost med članicami evropske skupnosti.²⁸

Čemu takšna razmejitev statusov pravic?

Države so prenesle koncept z nacionalnega na mednarodni nivo. To pomeni, da imajo socialne, ekonomske in kulturne pravice t.i. pozitiven status. Pravice, ki imajo pozitiven status, državam ničesar ne prepovedujejo, ampak le nalagajo določene programske obveznosti, kot so na primer: socialna in ekološka funkcija lastnine, zagotovitev stanovanj, preprečevanje brezposelnosti idr. Glavna obrazložitev je v tem, da te pravice niso razvite do te mere, da bi jim bilo mogoče zagotoviti učinkovito in neposredno sodno varstvo, kakor je to pravilo pri političnih in državljskih pravicah, ki

²⁶ Universal Declaration of Human Rights. A Compilation of International Instruments. New York: United Nations, 1988: 1-7.

²⁷ Yearbook of the United Nations. New York: Martinus Nijhoff Publishers, 1988: 528-529.

²⁸ - The European Social Charter. Strasbourg: The Directorate of Human Rights, 1992.

- Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Council of Europe. The Directorate of Human Rights, 1991.

imajo zato negativen status.

Takšno stališče je sprejel tudi slovenski zakonodajalec oziroma sestavljalci Ustave RS.²⁹ V Ustavi RS so v drugem poglavju, ki nosi naslov "Človekove pravice in temeljne svoboščine", uvrščene tiste pravice, ki imajo negativen status. V III. poglavju pa so pod naslovom "Gospodarska in socialna razmerja" uvrščene socialne in ekonomske pravice. Kljub temu, da tudi II. poglavje Ustave vsebuje programska določila, kot so npr.: država ustvarja možnosti, da si državljani lahko pridobijo ustrezno izobrazbo; država varuje družino, materinstvo, očetovstvo, otroke in mladino ter ustvarja za to varstvo potrebne razmere (3. odst. 57. člena in 3. odst. 53. člena), ima opisana argumentacija razmejitve statusov pravic podporo tudi na Ustavnem sodišču RS. Izjema je stališče (ločeno mnenje), da bo lahko Ustavno sodišče za temeljno človekovo pravico priznalo tudi kakšno drugo, ki jo bodo npr. vsebovale mednarodne listine ali pa se bo uveljavila skozi zakonodajo in sodno prakso, kar pomeni, da sploh ni razloga, da bi negativen status odrekli pravici, ki je že v Ustavi, a ni v II., ampak v III. poglavju.³⁰

Koncept delitve pravic na temeljne človekove - politične in državljske pravice na eni strani ter ekonomske, socialne in kulturne pravice na drugi strani je sicer z vidika temeljnega liberalnega načela smiseln in konsistenten, vendar ne zagotavlja tolikšne stopnje socialne varnosti in ne služi toliko ideji miru, kot bi sicer lahko, če bi poskušali, kolikor je mogoče, udejanjiti načelo nedeljivosti človekovih pravic.

Vendar pa vsebinska prepletenost in medsebojna odvisnost človekovih pravic ni samo pravno načelo. Od učinkovitega varstva pravice do enakopravnega dostopa do izobrazbe je pravgotovo odvisna tudi kvaliteta uresničevanja vseh političnih in državljskih pravic.³¹ Ravno tako ni mogoče vsebinsko ločiti pravice do svobodne gospodarske pobude ali sodelovanja pri upravljanju (ne)gospodarskih podjetij od pravice do svobodnega izražanja itd.

Omenil sem že, da imamo tudi v II. poglavju Ustave t. i. programske določbe. Večja napaka pri ustavnem razmejevanju pravic na II. in III. poglavje pa je bila storjena, ker smo v III. poglavje vključili pravice, ki sodijo v II. poglavje. To velja na primer za pravico do svobodne gospodarske pobude, ki ji je že Ustavno sodišče dodelilo status iztožljivosti.

Tudi pravici do stavke in sindikalne svobode sta iztožljivi na podlagi mednarodnega prava, ki je veljaven v RS, čeprav sta v Ustavi vključeni v III. poglavje.

Pravica do sodelovanja pri upravljanju (ne)gospodarskih organizacij bi morala biti temeljna človekova pravica. Njena iztožljivost je v slovenskem pravnem redu najbrž vprašljiva, čeprav ji na drugi strani Kazenski zakonik RS nudi visoko stopnjo zaščite.³²

V moderni, urejeni in stabilni državi bi morala biti tudi pravica do primerne stanovanja temeljna državljska pravica. Pravica do primerne stanovanja je nujna in dovolj konkretna oziroma določena, da bi bila lahko iztožljiva. Zato stanovanjski problem, s katerim so brez dvoma tesno povezani tudi drugi vidiki družbenega življenja, ne bi smel biti prepuščen samo tržni regulaciji. Ravno tako bi morali v krog

²⁹ Predlog Ustave Republike Slovenije. Poročevalec Skupščine RS, 1991, št. 30.: 2-20.

³⁰ - Odl. Ust. 39/I. str. 102-104.

- Približno dve leti po sprejemu omenjene odločbe je Ustavno sodišče priznalo status iztožljivosti pravici do svobodne gospodarske pobude, ki je v Ustavi vključena v III. poglavje (Odl. Ust. 63/III. str. 309-311; Odl. Ust. 98/III 467-469).

³¹ Vrhovno sodišče Indije je v zadevi "Mohini Jain/Država Karnataka" (1992) zagovarjalo stališče, da ni mogoče zagotoviti pravice do življenja in dostojanstva posamezniku brez učinkovitega varstva pravice do izobrazbe. Sodišča očitno ni motilo dejstvo, da pravica do izobrazbe sploh ni vključena v indijsko ustavo (Gomez M., Social Economic Rights and Human Rights Commissions. Human Rights Quarterly 1995, zv. 17, št. 1: 156)

³² Kazenski zakonik RS, Ur. list Rs št. 63/94.

iztožljivih pravic vključiti pravico do pravičnega nagrajevanja znotraj (ne)gospodarskih organizacij.

Vsekakor bomo v Sloveniji naredili veliko napako, če bomo ostali pri takšni togi razmejitvi pravic, za kakršno so se odločili relevantni politični akterji ob sestavljanju Ustave. Sodna praksa bi morala biti tista, ki bi dajala končne odgovore na vprašanje, katere pravice iz III. poglavja Ustave so iztožljive in katere ne.

Ob tem ko za nekatere pravice najbrž res obstajajo objektivne ovire za to, da pridobijo status iztožljivosti (npr. pravica do dela), se zdi, da pri ostalih pravicah tičijo ovire v ideologiji liberalizma. Zato najbrž ni zgolj slučaj, da so se temeljne pravice, ki izvirajo iz dela (pravica do stavke, sindikalne svobode in sodelovanja pri upravljanju) znašle v III. poglavju Ustave in s tem, v formalno-pravnem smislu, v bistveno podrejenem položaju glede na klasične, t. i. liberalne pravice.

Če torej liberalizem res vidi v osebnem razvoju posameznika pogoj za napredek družbe, potem njegovih temeljnih pravic ne bi smel reducirati na politične in državljanske, ampak bi moral izhajati iz integralnosti človekove osebnosti in njegovih potreb, ki vsekakor zadevajo tudi pravice iz naslednjih generacij. Poleg tega tudi ne smemo pozabiti, da je temeljna naloga države ravno v tem, da zadovoljivo in pravično zaščiti svoje državljane in tudi druge pred tveganji (bolezni, nesreče, itd.) ter kriminalom (vojnam), ki so stalnice v človekovem življenju.

Na tem mestu lahko opozorim na Deklaracijo OZN o pravici do razvoja (l. 1986), ki izhaja iz takšnega integralnega koncepta človekovih pravic in odgovornosti za njegov osebni in družbeni razvoj. Temeljni koncept deklaracije zaznamuje načelo nedeljivosti in medsebojne prepletenosti človekovih pravic. Človeka postavlja za temeljni subjekt razvoja, zato naj aktivneje sodeluje pri njegovem kreiranju in uživanju sadov.³³ V tem smislu se deklaracija približuje ideji "aktivnega" oziroma "neorepublikanskega" državljanstva, ki se ne prebija samo v znanstvenih krogih, ampak jo nekatere države že upoštevajo kot realno in možno paradigmo razvoja v prihodnosti.³⁴

Koncept aktivnega državljanstva naj ne bi pomenil, da je državljanstvo le status, ki prinaša določene pravice in samo tiste dolžnosti, ki jih državljan sprejme na podlagi svobodnega dogovora ("private citizenship"). Koncept aktivnega in javnega državljanstva nalaga državljanom tudi določene dolžnosti, s čimer se vzdržuje določena stopnja družbene integracije. S povečanjem individualne odgovornosti se vzpostavi ravnovesje med individualizmom in družbenostjo, ne da bi se pri tem zmanjšala ekonomska racionalnost državljanov. Za to je nujno potrebno dati državljanom več (moči) priložnosti, varnosti in čim bolj enake štartne možnosti tudi prek dejanskega uresničevanja ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic. Kajti tudi našete pravice imajo funkcijo angažiranja in hrabrenja posameznika v njegovem izpopolnjevanju ter etičnem delovanju v družbi.³⁵ Zato je zmotno stališče, da pomenijo socialne in ekonomske pravice oviro ekonomskemu temelju sodobnih kapitalističnih družb.

Prepričan sem, da bi uzakonitev, varovanje in uresničevanje teh pravic nudila

33 Declaration on the Right to Development. Yearbook of the United Nations. New York: Martinus Nijhoff Publishers, 1987: 717-721

34 - Galbraith K. J., The Good Society Considered: The Economic Dimension. Journal of Law and Society 1994, zv. 21., št. 2.: 165-170.

- Gre na primer za nacionalno študijo "Burgerschap in praktijken" Nizozemskega znanstvenega sveta za vladno politiko iz leta 1992.

35 - Turner B. S., Outline of a Theory of Citizenship. Sociology 1990, zv. 24. št. 2: 189-217.

- Oldfield A., Citizenship: An Unnatural Practice? The Political Quarterly 1990, zv. 61., št. 2.: 177-187.

- Freeman M., The Philosophical Foundation of Human Rights. Human Rights Quarterly 1994, zv. 16., št. 3: 491-514.

večje možnosti za bolj uravnotežen razvoj, v katerem bi sodelovali in pridobivali vsi, ne pa samo tisti, ki so že tako ali tako bolj zmožni. V tem vidim enega od strateških izzivov modernih družbenih ureditev.

Žal ostaja moč mednarodnih deklaracij, kot je Deklaracija o pravici do razvoja, na nivoju neučinkovite kolektivne izjave volje, ki nobene države podpisnice v ničemer ne obvezuje.

"Kreiranje nove civilizacije" tako ostaja še naprej v rokah politikov. Zdi se, da Clintonov liberalizem, ki je obljubljal državljanom in državljkam več priložnosti, s tem pa tudi več odgovornosti, počasi zamenjuje Gingrichev koncept, ki naj bi (med drugim) ustvaril "družbo odprtih možnosti" in prek decentralizacije vrnil moč državljanom.³⁶

Seveda ostaja odprto vprašanje, kaj se v resnici skriva za takšnimi javno izrečenimi formulami. Ne verjamem, da bodo intelektualni otroci A. Smitha, A. Hamiltona in A. de Tocquevilla "novo civilizacijo kreirali" v smislu socializiranega liberalizma, ki ga zagovarjam v tem prispevku. Če si izposodim prisposodbo, to pomeni, da ne bodo poslušali Viktorja Frankla - profesorja nevrologije, psihiatrije, logoterapije in utemeljitelja tretje dunajske psihoterapevtske šole, ki jim je predlagal, da kipu Svobode na vzhodni obali pridružijo kip Odgovornosti na zahodni obali.³⁷

4.b) Diskriminativna ureditev načina pridobivanja zasebne lastnine

V socializmu smo skušali kot odgovor na kapitalizem uveljaviti dominacijo dela nad kapitalom. Pravico do upravljanja, ki je bila priznana le kot kolektivna in ne individualna pravica, smo vezali na delo - na delovni kolektiv. Delo in kapital smo ločili, kapital pa sploh ukinili. Formalno-pravno je bila ukinjena pravica do razpolaganja z družbenim kapitalom. Opisana ukinitvev lastnine je imela za posledico, da pravica do prisvajanja ustvarjenega dobička v podjetjih formalno-pravno ni temeljila niti na delu niti na kapitalu. Klub temu je takšen brezlastninski sistem v praksi poznal prelivanje dobička (med drugim tudi) v plače zaposlenih v podjetjih, zato lahko rečemo, da smo poznali določen sistem razdeljevanja dobička med zaposlene ("profit-sharing"), ki pa seveda ni vključeval tudi ustreznega sistema participacije na izgubi ("risk-sharing").

V primerjavi s socialističnim samoupravnim sistemom, ki konflikta med delom in kapitalom sploh ni priznaval (čeprav je dejansko obstajal), zasebnolastninski sistem priznava tako interes dela kot interes kapitala v podjetjih in ju poskuša upravljati na svoj način.

Za obravnavano temo je relevantno, da je zasebnolastninski sistem temeljne pravice v podjetju (pravice do upravljanja, nadzora in prisvajanja dobička) vezal na kapital.

Vendar je tudi delo v zasebnolastninskem sistemu postopoma in vedno bolj postajalo temelj zlasti za pravico do sodelovanja pri upravljanju podjetja in tudi za pravico do nadzora nad poslovanjem. Sprva je to bila samo stvar konkretnih pogajanj med delodajalci in sindikalnimi predstavniki. Danes pa praktično ni več uspešne poslovne politike managerjev, ki ne bi iskala optimalnih oblik participacije zaposlenih, saj so ugotovili, da le-ta prinaša boljše rezultate poslovanja.

Pravici delavcev do sodelovanja pri upravljanju podjetij in do nadzora nad

³⁶ - Clinton B., Inauguracijski govor. Washington, 20. 1. 1993.

- Gingrich N., Newt's Brave World. Forbes, 27. 2. 1995, 93-97.

³⁷ Frankl V., Nečujan ... op. cit. str. 58.

poslovanjem sta tako v nekaterih evropskih pravnih ureditvah že sprejeti v krog zakonskega urejanja. Na nivoju predlagane pravne ureditve Evropske unije sta pravici delavcev do nadzora in soupravljanja vključeni v Predlog statuta evropske družbe, ki ga spremlja Predlog direktive o sodelovanju zaposlenih pri upravljanju evropske družbe, in v Predlog pete direktive o strukturi delniške družbe in pravicah ter obveznostih njenih organov.³⁸

Nikakor pa ne uspe takšna institucionalizacija pravici delavcev, da participirajo na ustvarjenem dobičku. Ta pravica ostaja dosledno vezana na kapitalsko stran.³⁹

Zakaj je tako? Je to slučaj; morda bi kršili načelo pravičnosti, če bi bilo drugače urejeno? Ali pa je prav to tista bistvena značilnost liberalnega kapitalizma, ki je sicer v nekaterih primerih lahko stvar pogajanj ("negotiable"), nikakor pa ne sme postati temeljna, iztožljiva človekova pravica?

Kakršnikoli so že odgovori na ta vprašanja, je zanimivo, da se spomnimo na utemeljitelja liberalnega kapitalizma Johna Locka, ki je dejal, da posameznik s svojim delom, ki ga je vložil v kultiviranje zemlje, ne pridobi samo pravice do sadov svojega dela, ampak celo do delovnih sredstev.⁴⁰ Za vzdrževalce liberalnega koncepta je takšno stališče očitno preveč socialistično.

Če se pri iskanju argumentov, da gre res za diskriminacijo, spustim na bolj ekonomističen nivo, potem ne morem mimo dobitnika Nobelove nagrade za ekonomijo Roberta Solowa z Ekonomske fakultete Tehnološkega inštituta iz Massachusettsa, ki je leta 1956 in 1957 z dvema člankoma postavil tezo, da tiči ključni faktor ekonomske rasti v tehnologiji, znanju, inovaciji, ne pa v kapitalu ali povečanju delovne sile.⁴¹

Njegovo tezo danes potrjujejo izračuni in ugotovitve, da je nivo produktivne uporabe znanja tisti faktor, ki določa stopnjo gospodarske rasti.⁴²

Tudi dela znanih sociologov in sociologinj, kot so na primer: Peter F. Drucker ("Concept of the Corporation", 1949; "Postcapitalist Society", 1993), Daniel Bell ("The World and the United States in 2013", 1987), Alvin Gouldner ("The Future of Intellectuals and the Rise of New Class", 1979), John Naisbitt in Patricia Auberdene ("Reinventing the Corporation" 1986), govorijo za to, da se je ekonomija dobrin spremenila v ekonomijo znanja ("knowledge economy"), da postaja inteligenca najštevilnejši razred ter vir gospodarskega in družbenega napredka, kar ima za posledico, da se je finančni kapital kot produkcijski faktor podredil intelektualnemu kapitalu in da tisto, kar smo nekoč imenovali delo (kot vložek v podjetje), danes pomeni znanje - intelektualni kapital.

S tem, ko je klasično fizično delo zamenjano z intelektualnim delom (gre za

³⁸ Bulletin of the European Communities. Supplement 5/1989.

³⁹ Komisija Evropske unije sicer že dalj časa poudarja pomembnost participacije zaposlenih v kapitalu podjetja, ker v njej vidi sredstvo za bolj pravično razdelitev bogastva, možnost za zagotovitev primerne gospodarske rasti brez inflatornih učinkov, spodbudo in večjo motiviranost zaposlenih za uspeh podjetja in s tem večjo produktivnost ter konkurenčnost na trgu. Vendar je rezultat dela Komisije zaenkrat le poseben predlog ("Proposal for a Council Recommendation concerning the promotion of employee participation in profits and enterprise results - including equity participation"), ki je še v fazi proučevanja v Evropskem parlamentu ter Ekonomskem in socialnem svetu. (Completing the Internal Market. Community Social Policy - Commission of the European Communities, 1992, zv. 6: 146-147.)

⁴⁰ Locke J., The Second ... op. cit. str. 16-30.

⁴¹ Marshall E., Robert Solow: dobitnik Nobelove nagrade za ekonomijo. Pregled, 1989, št. 245: 8-9.

⁴² - Romer M. P., Endogenous Technological Change. Journal of Political Economy, 1990, II. št. 5: 71-102.

- Pfeffer J., Competitive Advantage Through People. California Management Review, 1994, zv. 36. št. 2: 9-28.

- Becker S. G., Murphy M. K., Tamura R., Human Capital Fertility and Economic Growth. Journal of Political Economy, 1990, zv. 98, št. 5: 12-37.

produktivno uporabo znanja, informacij, socialnega kapitala), ki je prevzelo celo strateško vlogo produkcijskega faktorja, je torej nesporno, da dobiček ustvarjata tako delo (nefinančni kapital) kot tudi finančni kapital. Tudi za vlaganje finančnega kapitala v uspešne (ne)gospodarske organizacije in izvrševanje nadzora nad poslovanjem teh organizacij je potrebna uporaba določenega znanja, informacij, podjetniških sposobnosti, skratka intelektualnega kapitala. Zato bi moralo v (ne)gospodarskih organizacijah veljati, da ima vsak pravico do rezultatov svojega dela. Gre za pravico do pravičnega nagrajevanja.

Kljub nedoločeni omenjeni pravici (v odprtem tržnem gospodarstvu ni neposredne zveze med delom in plačilom, problem vrednotenja intelektualnega dela in dela v skupinah), ki bi se konkretizirala v podjetjih v odvisnosti od položaja podjetja na trgu, organizacijske kulture, poslovne dejavnosti in na podlagi različnih relevantnih meril (zahtevnost del, stopnja odgovornosti, individualni prispevek, stopnja rizika ipd.), bi morala biti ta pravica zakonsko zaščitena in kršitve sankcionirane od pristojnih sodišč oziroma arbitraž.

Ekonomski demokracija je sicer v razvitih tržnih gospodarstvih aktualna tema ("Employee Stock Ownership Plans" v ZDA, v Veliki Britaniji in na Japonskem; različni sistemi, kot so na primer: "profit-sharing", "gain sharing", "individual incentive plans", "group incentive plans"), vendar zaenkrat ostaja to stvar poslovnih odločitev vodstev podjetij, ki se na ta način izognejo nezaželenim prevzemom podjetij ("hostile-takeover") ali pa v ekonomski demokraciji vidijo zgolj spodbudo zaposlenim za boljše delo, bolj izkoriščen delovni čas idr.

Nikakor pa ni v modernih pravnih ureditvah ekonomska demokracija del prava o človekovih pravicah. Očitno tudi ni komponenta načela demokratične ureditve in načela pravne ter socialne države, kar smo Slovenci vključili celo v konstitutivni akt države.⁴³

Na ustavnem nivoju smo namreč ta razmerja rešili tako, da smo delo postavili v službo kapitala; ne samo s tem, ko nismo institucionalizirali ekonomske demokracije, ampak tudi zato, ker smo temeljne pravice, ki izvirajo iz dela, vključili v III. poglavje Ustave.⁴⁴

Za sklepno misel tega podpoglavja bi lahko izbral oceno, da za zdaj relevantni politični akterji še niso sprejeli ideje, da niti negiranje kapitala v imenu dela niti povečevanje kapitala na račun dela in njuno ločevanje ne more biti formula, ki bi vodila k civilizacijskemu napredku. Institucionalni pogoji za civilizacijsko napredovanje v prihodnosti bodo vzpostavljeni šele takrat, ko bomo prekinili s prakso vzpostavljanja nasprotja med delom in kapitalom (prek njunega ločevanja in pravne neenakovrednosti) in namesto tega raje težili k pravni enakovrednosti pravic, ki izvirajo iz dela s pravicami, ki izvirajo iz kapitala.

⁴³ Za Slovenijo je zanimivo, da avtorji modela lastniškega preoblikovanja podjetij izrazito podpirajo idejo ekonomske demokracije, ob tem pa nimamo na institucionalnem nivoju nikjer uzakonjene in varovane pravice zaposlenih, da participirajo na lastnini oziroma dobičku podjetja.

⁴⁴ Zaradi tega se ne morem strinjati s tezo, da danes nismo več priče nasprotju med delom in kapitalom, kar naj bi bila temeljna značilnost kapitalistične družbe (Galbraith J. K. *The Good Society ...* op. cit. str. 165). Na tem mestu velja posebej opozoriti tudi to, da papeške (socialne) enciklike že od leta 1891 dalje (*Rerum novarum*, *Quadragesimo anno*, *Mater et magistra*, *Laborem exercens*) govorijo o nujnosti vzpostavitve bolj uravnoteženega odnosa med delom in kapitalom, kar bi lahko dosegli prek uresničitve pravičnejšega nagrajevanja ter pravice delavcev, da participirajo v lastnini in pri upravljanju podjetij (Janez XXIII. Okrožnica: *Mater et magistra*: Tipografija Poliglotta Vatikana, 1962: 12).

5.) Instrumentalizem kot filozofsko-pravna utemeljitev človekovih pravic

Če bi skušal poiskati filozofsko-pravno utemeljitev človekovim pravicam in konceptu, ki ga zagovarjam v tem prispevku, potem naj najprej preskusim ius-naturalizem oziroma naravno-pravno teorijo.

Po tej teoriji naj bi imele določene pravice svoj temelj v Bogu, naravnem redu ali antropološkem bistvu človeka. Obstajale naj bi odkar obstaja človek ne glede na to, ali so vključene v pozitivno pravo ali ne. Tudi če bi jih pozitivno pravo hotelo odpraviti, jih ne bi moglo; obstajale bi naprej zoper vsako pozitivno-pravno regulacijo.⁴⁵

Ob takšni razlagi velja najprej zastaviti vprašanje, katere so tiste človekove pravice, ki imajo temelj v antropološkem bistvu človeka (če izberemo to možnost interpretacije)? Ali so to res samo politične in državljanske pravice, ki imajo negativen status, ne pa tudi ekonomske, socialne, kulturne, informacijske pravice? Nadalje lahko zastavim vprašanje, ali res obstajajo načelo enakosti pred zakonom, volilna pravica, prepoved mučenja in druge temeljne človekove pravice neodvisno od časa in prostora?

Ker so po ustaljeni praksi evropskih ustavnih sodišč tudi pravne osebe nosilci nekaterih ustavnih pravic, kot sta na primer pravici do svobodnega podjetništva in enakosti pred zakonom,⁴⁶ si lahko zastavimo vprašanje, ali so tudi ustavne pravice pravnih oseb utemeljene v njihovem antropološkem bistvu? Kako bomo utemeljili pravice živali, prihodnjih generacij, celo robotov, kar nas po napovedih futurologov tudi še čaka v prihodnosti?⁴⁷

Če bi kljub temu vztrajali na tem, da imajo človekove pravice svoj temelj v človekovi naravi, potem ima že bolj prav Alasdair MacIntyre, ki pravi, da so naravne človekove pravice fikcija; vsakomur, ki skuša znanstveno dokazati njihov temelj obstoja, spodleti.⁴⁸

Seveda pa ni niti dovolj niti prav, da ostanemo pri tezi, da so človekove pravice zgolj fikcija.

Druga možnost utemeljevanja človekovih pravic bi lahko bila ius-positivistična. Po tej teoriji je pozitivno pravo samo sebi opora in zato ne potrebuje nobene posebne filozofske ali religiozne podlage. To pomeni, da se mora vsako pravno pravilo uporabljati in izvajati že samo zaradi tega, ker je postavljeno za pravo, in tudi v primeru, da je kričeče nepravilno.

Poleg nevarnosti, da bi se družbena razmerja urejala na nepravilčen način, bi se problem strogega pozitivističnega pristopa zaostril v tistem pravnem sistemu, kjer sodba nima teže pravnega vira. Kajti če sodnikom in sodnicam ni omogočeno kreiranje pravic in temeljnih standardov s tega področja, je s tem prizadejana ogromna izguba za pravičnost, pravno varnost, red in najbrž tudi za stabilnost v državi.

Strinjam se s tistim stališčem naravno-pravne teorije, ki vidi oporo pravu v načelu pravičnosti, in ravno tako s stališčem zagovornikov pozitivno-pravne teorije, ki trdijo, da ni pravice brez prava; to pomeni, da ni pravice, če le-ta ni uzakonjena, pogodbeno dogovorjena ali priznana s konkretno sodno odločbo.

Tisto, kar bi želel na tem mestu posebej izpostaviti, pa je ideja instrumentalizma kot filozofsko-pravne utemeljitve človekovih pravic.

⁴⁵ Pitamic L., Pomen temeljnih (človekovih in državljskih) pravic. *Nova revija*, 1990, april-julij, št. 96/99: 858.

⁴⁶ Mavčič A., Odprta vprašanja ustavnosodnega varstva temeljnih pravic. *Podjetje in delo*, 1994; št. 5/6: 623.

⁴⁷ McNally P., Inayatullah S., The Rights of Robots: Technology, Culture and Law in the 21st. Century. *Futures*, 1988, zv. 20, št. 2: 119-136.

⁴⁸ MacIntyre A., *After virtue: A Study in Moral Theory*. London: Duckworth, 1981, 65-67.

Jack Donelly po mojem prepričanju utemeljeno zavrača stališče tistih, ki so človekove pravice utemeljevali v človekovi naravi z nasprotno tezo. Človekova narava je odvisna (med drugim tudi) od zakonitih pravic oziroma odgovornosti. To pomeni, da je treba teorijo o človekovih pravicah razumeti kot teorijo o človekovih zmožnostih za njegov etični razvoj.⁴⁹ Človekove pravice so torej instrument, ki naj omogoči, da se človek in z njim družba približa svojemu idealu, ki je v perspektivi nedoločen. Uzakonitev, varovanje in uresničevanje političnih, državljanskih, ekonomskih, socialnih, kulturnih, informacijskih pravic oziroma dolžnosti (pojem pravice namreč nujno vključuje tudi element dolžnosti kot drugo plat iste vsebine) je zato nepogrešljiv, čeprav tudi nezadosten pogoj za človekovo izpopolnjevanje v svobodnega in hkrati odgovornega člana skupnosti. Ker verjamem, da je človek iz psihoanalitičnega vidika oboje - empirična aktualnost in idealna možnost,⁵⁰ in to velja po mojem prepričanju tudi za družbo, je instrumentalna narava človekovih pravic toliko bolj prikladna.

Pri zagovarjanju dveh osnovnih idej iz tega prispevka (nedeljivost človekovih pravic in institucionalizacija pravic ekonomske demokracije), ne morem mimo dveh posebnih ciljev, ki naj bi jih zadovoljil predlagani koncept.

Model želi zadovoljiti načelo pravičnosti (kot je bilo predstavljeno v 4. poglavju), saj mora biti pravičnost v zakonodaji, sodstvu in v vseh uradnih postopkih oziroma dejanjih uradnih oseb temeljna vrednota.⁵¹ Brez tega ni družbe, lahko pa je država.

In končno: opisana razširitev človekovih pravic, njihovo dosledno uresničevanje in varovanje bi okrepilo civilno družbo in s tem vzpostavilo večje ravnovesje v t.i. triadi, ki jo sestavljajo tržno gospodarstvo, politična (pravna) država in civilna družba.

6. SKLEP

Temeljna vloga prava, in znotraj tega človekovih pravic ter odgovornosti, ostaja še naprej, in vedno bolj, v civiliziranju kaosa, iz katerega se človek rodi in v katerem živi. Pravo mora kanalizirati, meliorirati, postaviti meje naravni človekovi volji do moči, ki bi se sicer sproščala le prek izključevanja in eksploatacije šibkejših, ter vzpostaviti pogoje za bolj harmonična razmerja na Zemlji.

Integralni koncept človekovih pravic in odgovornosti, kot je bil predstavljen v tem prispevku, je instrument, ki bi lahko služil izgradnji bolj varne, mirne in pravične družbe.

Problem je očitno v tem, ker se zanj ne ogrejejo pravi akterji ("actors").⁵² Imamo argumente in parlamentarno demokracijo, nimamo pa novih, tako vplivnih prosvetiteljev, kot so bili na primer: Thomas Jefferson, John Adams, marquis de Condorcet, Montesquieu, Diderot, Voltaire, Rousseau, Hume.

Pravgotovo je preveč omejena trditev, da lahko človekovo zgodovino enačimo z zgodovino izključevanj in premagovanj šibkejših.⁵³ S tega vidika ima bolj prav Nietzsche, ki pravi, da so volja do moči, prilaščanje, premagovanje šibkejših itd.

⁴⁹ Donelly J., *The Concept of Human Rights*. London: Croom Helm, 1985.

⁵⁰ Norton L. D., *Personal Destinies: A Philosophy of Ethical Individualism*. Princeton University Press, 1976: 16

⁵¹ V pravnih ureditvah so že od samega začetka uveljavljene in povsem upravičene tudi izjeme tega principa; npr. načelo: "nemo contra se edere tenetur" v kazenskem procesnem in civilnem pravu

⁵² Pojem "akterji" uporabljata Jacques Delors in Jean - Claude Morel v knjigi "The European Challenges Post - 1992: Shaping Factors, Shaping Actors", ki sta jo izdala Jacquemin A. in Wright D. leta 1993.

⁵³ Stone C. D., *Should Trees have Standing: Toward Legal Rights for Natural Objects*. 1974. Los Altos, CA William A. Kaufman.

temeljne značilnosti življenja na Zemlji.⁵⁴

Vendar me je v tem prispevku bolj zanimalo vprašanje, ali so res tudi družbene ureditve ves čas koncipirane v tej smeri in nagrajujejo oziroma privilegirajo tiste, ki so že tako ali tako v boljšem položaju in imajo več sreče, tudi na račun manj sposobnih in šibkejših.⁵⁵

Tudi sam menim, da bo takšna ocena prvič resno prišla pod vprašaj šele takrat, ko bomo dobili socialne, ekonomske in druge pravice iz t.i. naslednjih generacij kot temeljne in iztožljive človekove pravice. To pa hkrati tudi pomeni, da bi morali pred tem relevantni akterji spremeniti odnos do principa pravičnosti.

UPORABLJENA LITERATURA:

- Acampora, R. Ralph. 1994. Using and Abusing Nietzsche for Environmental Ethics. *Environmental Ethics*; Vol. 16 No. 2: 187-194
- Becker, S. Gary in Murphy, M. Kevin in Tamura, Robert. 1990. Human Capital Fertility and Economic Growth. *Journal of Political Economy*, oktober, Vol. 98, No. 5: 12-37.
- Boehm, Christopher. 1993. Egalitarian Behavior and Reverse Dominance Hierarchy. *Current Anthropology*, Vol. 34, junij, No. 3: 227-254.
- Bulletin of the European Communities, Supplement 5/89.
- Clinton, Bill. 1993. Inavguracijski govor. Washington, dne 20. 1. 1993.
- Completing the Internal Market. 1992. Community Social Policy - Commission of the European Communities, Vol. 6, januar.
- Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. 1991. Council of Europe. The Directorate of Human Rights.
- Declaration on the Right to Development. 1986. Yearbook of The United Nations. New York: Department of Public Information, Vol. 40: 717-721.
- Donnelly, Jack. 1985. The Concept of Human Rights. London: Croom, Helm.
- Drucker, F. Peter. 1994. The Post-Capitalist Executive. *Harvard Business Review*, maj-junij: 115-122.
- Evangelij po Sv. Mateju. 1925. Sveto pismo novega zakona. Ljubljana: Bogoslovna akademija, knjiga 7: 1-101.
- Frankl, Viktor. 1981. Bog podsvijesti: Psihoterapija i religija. Zagreb: Oko tri ujutro.
- Frankl, Viktor. 1987. Nečujan vapaj za smislom. Zagreb: Naprijed.
- Freeman, Michael. 1994. The Philosophical Foundations of Human Rights. *Human Rights Quarterly*, Vol. 16, No. 3: 491-514.
- Friedman, Milton. 1991. Odnos med ekonomsko in politično svobodo; v knjigi: R. Rizman, Sodobni liberalizem. Ljubljana: Knjižna zbirka KRT: 147-159.
- Fromm, Erich. 1976. To Have or to Be? Harper&Row.
- Galbraith, K. John. 1994. The Good Society Considered: The Economic Dimension. *Journal of Law and Society*, Vol. 21., junij, No. 2: 165-170.
- Garret, J. Martha. 1990. National 21st. Century Studies. *Futures*, Vol. 22., maj, No. 4: 339-354.
- Gingrich, Newt. 1995. Newt's Brave World. *Forbes*, dne 27. 2.: 93-97.
- Gomez, Mario. 1995. Social Economic Rights and Human Rights Commissions. *Human Rights Quarterly*, Vol. 17, No. 1: 155-169.
- Gosar, Andrej. 1993. Sodobna socialna etika. Ljubljana: Rokus.
- Hayek, A. Friedrich. 1991. Usodna domišljavost. Ljubljana: Knjižna zbirka KRT 69.
- Hegel G. F. 1952. The Philosophy of Right. Chicago: Benton.
- Jacquemin, Alexis in Wright David. 1993. The European Challenges Post - 1992: Shaping Factors, Shaping Actors; Edward Elgar Publishing Company.

⁵⁴ "Life itself is essentially appropriation, injury, overpowering of what is alien and weaker..."(Acampora R. R., Using and Abusing Nietzsche for Environmental Ethics. *Environmental Ethics*, 1994; zv. 16, št. 2: 187-194.)

⁵⁵ McNally in Inayatullah na to vprašanje odgovarjata pritrilno in med tiste, ki so izkoriščani štejeta delavstvo, ženske, naravno okolje, zunanje kolonije; po njunem mnenju le-te glavni akterji družbenih dogajanj razumejo kot manj sposobne (... "as the other, as less than human, as less than the agents of dominance"...), zato jim tudi ne pripadajo določene pravice (McNally P., Inayatullah S. *The Rights ...* op. cit. str. 121).

- Janez XXIII. 1962. Okrožnica Mater et magistra. Tipografia Poliglotta Vaticana.
- Janez Pavel II. 1981. Okrožnica o človeškem delu (Laborem exercens). Cerkevni dokumenti 13, Tiskarna Kresija.
- Kazenski zakonik RS, Ur. list RS št. 63/94.
- King, S. Desmond in Waldron, Jeremy. 1988. Citizenship, Social Citizenship and the Defence of Welfare Provision. *British Journal of Political Science*, Vol. 18, 4. del, oktober: 415-443.
- Konfucij. Pogovori. 1988. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Locke, John. 1952. *The Second Treatise of Government*. New York: The Liberal Arts Press.
- MacIntyre, Alasdair. 1981. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. London: Duckworth.
- Marshall, Eliot. 1989. Robert Solow: dobitnik Nobelove nagrade za ekonomijo. *Pregled št. 245*: 8-9.
- Mavčič, Arne. 1994. Odprta vprašanja ustavnosodnega varstva temeljnih pravic. *Podjetje in delo, št. 5/6*: 622-635.
- McNally, Phil in Inayatullah, Sohail. 1988. The Rights of Robots: Technology, Culture and Law in the 21st Century. *Futures*, Vol. 20, april, No. 2: 119-136.
- Norton, L. David. 1976. *Personal Destinies: A Philosophy of Ethical Individualism*. Princeton University Press.
- Odločbe in sklepi Ustavnega sodišča. 1993. Ljubljana: Založba Nova revija; I. letnik zbirke, št. 30: 102-104.
- Odločbe in sklepi Ustavnega sodišča. 1995. Ljubljana: Založba Nova revija; III. letnik zbirke, št. 63: 309-311 in št. 98: 467-469.
- Oldfield, Adrian. 1990. Citizenship: an Unnatural Practice? *The Political Quarterly*; Vol. 61, No. 2: 177-187.
- Pavčnik, Marjan in Perenič, Anton. 1991. *Praktikum za uvod v pravoznanstvo*. Ljubljana: Uradni list RS.
- Pfeffer, Jeffrey. 1994. Competitive Advantage Through People. *California Management Review*, Vol. 36, No. 2: 9-28.
- Pitamc, Leonid. 1990. Pomen temeljnih (človeških in državljanskih) pravic. *Nova revija, letnik IX, april-julij, št. 96/99*: 856-860.
- Predlog Ustave Republike Slovenije. 1991. Poročevalce Skupščine Republike Slovenije. Ljubljana, št. 30: 2-20.
- Rawls, John. 1971. *The Theory of Justice*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Romer, M. Paul. 1990. Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, II. del, No. 5, oktober: 71-102.
- Rouiller, Claude. 1992. Le Pacte international relatif aux droits civils et politiques. *Revue de droit suisse, Heft 2*: 107-131.
- Slaughter, A. Richard. 1994. Why We Should Care for Future Generations Now? *Futures*, Vol. 26, No. 10, december: 1077-1085.
- Stephens, Gene. 1994. The Global Crime Wave. *The Futurist*, maj-junij: 22-28.
- Stone Christopher D. 1974. Should Trees Have Standing: Toward Legal Rights for Natural Objects, Los Altos, CA William Kaufman.
- Sveto pismo stare zaveze. 1958. I. del. Maribor: Lavantinski škofijski ordinariat.
- The Economist. 1995. The Politics of Restoration, 24.11. - 6.1.: 67-70.
- The European Social Charter. 1992. Strasbourg: The Directorate of Human Rights.
- Turner, S Bryan. 1990. Outline of a Theory of Citizenship. *Sociology*, Vol. 24, No. 2, maj: 189-217.
- Universal Declaration of Human Rights. 1988. A Compilation of International Instruments. New York: United Nations.
- Ustava Republike Slovenije. 1991. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Voltaire. 1960. *Filozofski pomenki in članki*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Mala filozofska knjižnica.
- Weininger, Otto. 1993. *Spol in značaj*. Ljubljana: Analecta.
- Yearbook of The United Nations. 1988. New York: Department of Public Information, Vol. 42, Martinus Nijoff Publishers: 528-529.
- Yearbook of the United Nations. 1987. Martinus Nijoff Publishers: 717-721.